

УДК 373.1:37.072

DOI: 10.24919/2313-2094.5/37.102636

Любов ПРОКОПІВ

orcid.org/0000-0001-8661-510X

ОСОБЛИВОСТІ ПІДТРИМКИ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ МАЛИХ ШКІЛ ПОЛЬЩІ

У статті проаналізовано польський досвід збереження та функціонування малих шкіл, доведено, що реформи шкільної освіти, у тому числі малочисельної школи, у другій половині ХХ ст. у Польщі передбачали створення різноманітних проєктів, волонтерство тощо; акцентовано увагу на ролі громадських організацій та діяльності державних органів освіти Польщі у підтримці та функціонуванні малих (малочисельних) шкіл; проаналізовано діяльність громадських організацій «Едукатор», «Федерації освітніх ініціатив» та ін.

Ключові слова: *малочисельна школа, мала школа, громадські організації, волонтерство, підготовка педагогічних кадрів, «Едукатор», «Федерація освітніх ініціатив», «Центр громадянської освіти» та ін.*

Любовь ПРОКОПИВ

ОСОБЕННОСТИ ПОДДЕРЖКИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МАЛЫХ ШКОЛ ПОЛЬШИ

В статье проанализирован польский опыт сохранения и функционирования малых (малочисленных) школ, доказано, что реформы школьного образования, в том числе малочисленной школы, во второй половине ХХ ст. в Польше предусматривали создание разнообразных проектов, организации волонтерства и тому подобное; акцентировано внимание на роли общественных организаций и деятельности государственных органов образования Польши в поддержке и функционировании малых (малочисленных) школ; проанализирована деятельность общественных организаций «Едукатор», «Федерация образовательных инициатив», «Центр общественных инициатив» и др.

Ключевые слова: *малочисленная школа, малая школа, общественные организации, волонтерство, подготовка педагогических кадров, «Едукатор», «Федерация образовательных инициатив».*

Постановка проблеми. Сучасна Україна сьогодні прагне до євроінтеграції з Європою, яка зумовлена геополітичним розташуванням та

історією нашої держави. Ці наміри стосуються й української освітньої системи, яка перебуває на етапі інноваційних реформ і трансформаційних змін.

Європейський досвід розвитку освітніх систем показує, що школа України рухається тим шляхом, який пройшли країни Європи. У цьому контексті не унікальними для України є досвід існування та збереження малочисельних шкіл країн зарубіжжя.

Важливе місце сьогодні відводиться вивченню особливостей роботи малих (малочисельних) шкіл Польщі задля забезпечення якості освіти. Модернізація, трансформація, надання якісних освітніх послуг у малочисельних школах зможе забезпечити компетентнісні підходи до навчання і виховання, привести до результативного виконання завдань сучасної освіти.

Освітні реформи у Польщі розпочалися ще у другій половині ХХ ст., що зумовлює потребу дослідження наявного тоді досвіду. Ця розвідка є продовженням циклу публікації автора [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності малочисельних шкіл України та Європи досліджують науковці, що висвітлюють навчально-виховний процес у школах такого типу (О. Біда, В. Касярум, В. Король, А. Кузьмінський, Л. Прокопенко та ін.) [2]. Вивченню зарубіжного досвіду діяльності малих шкіл присвячені праці Н. Клочко (актуальні проблеми зарубіжної школи) [3], В. Мелешко (проблеми розвитку сільських малочисельних шкіл, що функціонують у сільській місцевості), Л. Стасюк (становлення і розвиток екологічного виховання молодших школярів у сільських малокомплектних школах Західної України (середина ХХ – початок ХХІ ст.) [6], Г. Шубак (специфіка організації процесу навчання в сільських малокомплектних школах різних типів і структур) [8].

Окреслені дослідження присвячені особливостям діяльності малочисельних шкіл України й зарубіжжя, соціально-економічного стану українських і зарубіжних шкіл у межах реалізації освітньої політики.

Попри значну зацікавленість учених окремими аспектами діяльності малочисельних шкіл України та Європи, питання підтримки та функціонування таких шкіл, співпраці їх з громадськими організаціями, батьківськими комітетами є малодослідженими.

Мета статті – розкрити головні аспекти підтримки й функціонування малої школи Польщі.

Сьогодні в Україні малі школи перебувають на етапі оптимізації, яка має передбачати не занепад та закриття, а модернізацію, трансформацію, надання якісних освітніх послуг.

Наша держава долає ті ж труднощі, яких зазнала європейська система освіти. Зберегти малочисельну школу за кошти держави неможливо.

Позитивним у цьому є досвід країн близького зарубіжжя (Польщі, Естонії, Фінляндії, Нідерландів, США та ін.).

Зокрема, проблеми підтримки польських малих шкіл були схожими з сьогоденніми українськими, тривали дискусії. Гортаючи сторінки європейської історії, знаходимо доведення значних досягнень в організації освіти у малочисельних школах.

Як свідчить аналіз джерельної бази, питання функціонування малочисельних шкіл у сучасній освітній ситуації різних країн відрізняються, не подібні принципи збереження таких шкіл і освітня практика [7; 9 – 12].

Зауважимо, що в країнах Європи поширеним є термін «мала школа», що є синонімічним до «малочисельної школи» в Україні, тому в публікації ми будемо користуватися двома визначеннями.

За даним наукових досліджень, мала (малочисельна) школа – це школа:

- а) де діє одна гілка з гілок освіти;
- б) у якій є щонайменше один клас;
- в) де у викладацькому складі нараховується не більше 12 учителів, які працюють повний робочий день;
- е) у якій філія класу складається не менше з 8 і не більше з 25 учнів [12, с. 178].

Звернемося до польського досвіду збереження малих шкіл.

Як зазначає К. Барлуг, в реалізації права дитини на освіту в Польщі існує чимало проблем [1, с. 17]. Однак існує позитивний досвід, який передбачає запровадження нових підходів у підтримці та функціонуванні малих шкіл: партнерство, проектна діяльність, створення громадських організацій, волонтерські програми, надання послуг для дорослих, створення умов для дошкільної підготовки та ін.; надання допомоги і грантів для молодих педагогів, які готові працювати в регіонах, робота на платформах дистанційної освіти тощо.

Прикладом збереження й функціонування малих шкіл Польщі є діяльність польського товариства «Едукатор» [13]. Основним спрямуванням цього товариства стала допомога громадам в їх існуванні та збереженні малої школи в Польщі.

«Едукатор» – громадська організація, яка допомагає соціально незахищеним верствам населення [13]. Вона заснована освітянами, які вийшли на пенсію, однак уболівали за долю освіти й збереження школи, були сповнені бажання змінювати систему шкільництва Польщі.

«Едукатор» є організацією громадської користі Польщі, що курує сільські школи не локально, а на великій території і в місцевостях, що дуже віддалені від офісу організації [7, с. 33].

Метою діяльності товариства є пошук позабюджетних засобів, призначених на доукомплектування сільських шкіл сучасним устаткуванням і

дидактичними матеріалами; сприяння розвитку місцевих цивільних ініціатив шляхом організації і підтримки різноманітних освітніх форм для дорослих жителів сільської місцевості в рамках проектів, реалізованих за грантової підтримки місцевих фондів і фондів Європейського Союзу; курування Центру сільських цивільних ініціатив, який координує і просуває дії на користь зміцнення громадянського суспільства [7, с. 33 – 34].

Основні напрями роботи товариства щодо підтримки малої школи Польщі:

- популяризація альтернативної дошкільної освіти;
- навчання жителів сільських місцевостей, в яких функціонують малочисельні школи, громадянських прав і обов'язків, а також можливості створення місцевих організацій;
- розвиток зацікавлення до світу серед учнів сільських шкіл через організацію тренінгів успішного навчання;
- пропаганда сучасних технологій навчання в малій школі;
- навчання й консультаційна допомога у підготовці інноваційних проектів;
- протидія комерціалізації освітніх послуг, вирівнювання освітніх шансів дітей з сільської місцевості;
- підвищення професійного рівня й перекваліфікація жителів сільських гмін і селищ міського типу;
- створення проектів для учнів й учителів, що популяризує сучасні техніки навчання/освіти [7, с. 34].

Основною стратегією підтримки та функціонування шкіл, які підтримував «Едукатор», є положення законодавства Польщі про те, що засновниками навчальних установ можуть бути як органи державної влади, так і громадські організації, приватні особи тощо [10].

Керуючись цим положенням, «Едукатор» мав чітко вироблену стратегію співпраці з жителями села щодо збереження малої школи. Товариство організувало діяльність малої школи, яка перебувала то в статусі державної, то приватної [13].

Зауважимо, що серед шкіл «Едукатора» чимало малочисельних шкіл, які відмовились від державної опіки.

Адже організація у співпраці з батьками займалась забезпеченням додаткового фінансування державних шкіл. Кошти вишукувались через меценатство, організацію платних курсів, участь у грантах.

Товариство «Едукатор» займалося підтримкою й функціонуванням громадських шкіл.

Зокрема, «Едукатор» знаходив кошти на ремонт шкільних приміщень. Школи «Едукатора» в середньому одержують 70 % від тих сум, які держава передає на «свої» навчальні заклади. Зокрема за рахунок коштів, наданих або залучених громадою, здійснюється поточний ремонт,

закупується обладнання, здійснюються доплати вчителям. Внесок батьків, вчителів, жителів села в підтримку й функціонування малих шкіл є й загальнокультурним [7, с. 44]. До таких шкіл запрошують волонтерів, тут організуються гуртки, відбуваються спільні обговорення проблем тощо.

Приміщення сільських шкіл «Едукатор» використовує для організації платних і безкоштовних гуртків, курсів для дорослих із різних актуальних для них проблем [7, с. 48 – 49].

Завдяки умінню організувати менеджмент, шляхом економії коштів товариству вдається не лише утримувати, а й розвивати малі школи.

Як показав аналіз, успіх функціонування малих шкіл «Едукатора» залежить:

по-перше, від підпорядкованості освітніх установ «Едукатора» потребам громади, села, школи;

по-друге, створені малі громадські школи є центром культурного розвитку села;

по-третє, мала (малочисельна) школа стає одночасно і дитячим культурним центром, і осередком освіти для дорослих [7, с. 48 – 49].

Дуже важливим є той факт, що якість освіти у школах «Едукатора» є вищою, ніж у звичайних школах. За даними науковців, одна третя випускників таких шкіл завершують середню школу із гарними результатами [7, с. 44].

Вважаємо, що польський досвід підтримки малих громадських шкіл, заснованих на співпраці організацій громадянського суспільства та держави, стане нам у добрій нагоді.

Ще однією організацією, яка займається збереженням малих шкіл у Польщі, є Федерація освітніх ініціатив (Federacja Inicjatyw Oświatowych programu mała szkoła), яка пішла ще далі, а саме – започаткувала програму «Мала школа».

Федерація «відстоює ідею маленьких шкіл, вважаючи, що закриття сільських шкіл, які є не тільки часто єдиною установою освіти, культури, спорту і розвитку на місцевому рівні, а й місцем, яке має екологічна освіта дітей молодшого віку» [10].

Мала школа об'єднує для співпраці батьків, учителів та громадськість. Програма почала свою діяльність з лютого 2000 р. і завершилась у 2009 р. «Упродовж перших чотирьох років діяльності програма «Мала школа» діяла у більш як 220 селах. Ця програма надавала правові можливості для створення публічних шкіл для 20 – 30 дітей на рівні 1 – 3 класів з 1 – 2 вчителями» [13].

Згідно з даними Федерації освітніх ініціатив, «малі школи – це публічні (призначені для загального користування, доступні для всіх на рівних засадах), а також безкоштовні непублічні школи на правах публіч-

них, утворені юридичними і фізичними особами замість ліквідованих шкіл. За моделлю малих шкіл можливе створення навіть гімназій» [13].

Учителі малих шкіл, працюючи із малими групами дітей, в тому числі й у так званих класах-комплектах, мають змогу індивідуалізувати освітні послуги, забезпечуючи при цьому високу якість навчання (у багатьох із них учні складають екзамени в шостому класі на середньому рівні учнів міських шкіл).

У багатьох громадах, де діє Федерація освітніх ініціатив, реалізується програма освіти дітей дошкільного віку. У більшості малих шкіл вивчають іноземні мови з першого класу. Вчителі початкових класів, працюючи у класах-комплектах, мають змогу ще й індивідуалізувати освітні послуги [3, с. 59].

Для підтвердження високого рівня навчальних досягнень учнів малих шкіл Польщі Федерація освітніх ініціатив здійснює моніторинг діяльності малих шкіл, підтримує їх функціонування. Для цього проводиться SWOT-аналіз (від англійської «Strength, Weakness, Opportunity, and Threat» – сильні сторони, слабкі сторони, можливості та загрози) [7, с. 29].

SWOT-аналіз оцінки сильних і слабких сторін навчального закладу найчастіше стосується:

- людських ресурсів (адміністрації шкіл, педагогічних працівників і добровольців із громади);
- навчальних програм (відповідність змісту навчальних програм потребам і вимогам учнів та їх батьків, відповідність умов навчання цілям навчання, гнучкість і варіативність навчальних програм, участь громади в організації навчального процесу тощо);
- матеріально-технічного забезпечення шкіл;
- процедур (маркетинг школи, правильний розподіл ресурсів, нагромадження ресурсів для забезпечення загальноосвітнього навчального закладу, оцінка можливостей та загроз) [10].

Такий аналіз не лише підтверджує якість надання освітніх послуг, а й надає можливість контролю за навчально-виховним процесом.

Новим етапом у роботі Федерації освітніх ініціатив став проект «З маленької школи у великий світ», який тривав з 2009 до 2013 р. Співініціаторами програми стали Фонд з підтримки місцевої активності «Хвиля», Фонд екологічного партнерства, Школа «Сімейний союз» [14].

У програмі передбачалася робота в дев'яти провінціях Польщі: Нижній Сілезії, Куявсько-Поморській, Любуській, Мазовіске, Ополе, Померанії, Вармії і Мазур, Великопольській і Заходу. У програмі брали участь 12 – 13 невеликих шкіл з кожної провінції, в тому числі 36 шкіл, у яких навчались більше 71 учня, і 74 школи – менше [14].

На переконання Федерації освітніх ініціатив, «Школи з невеликою кількістю учнів більш безпечні, адже забезпечують індивідуалізацію ро-

боти, дозволяють постійний контакт з сім'єю дитини, заохочують використання інтерактивних методів навчання з особливим акцентом на проектне навчання» [14].

Варто зауважити, що важливе значення для діяльності малої школи Польщі має те, що малі школи підтримують учнів 1 – 4 класів у розвитку трьох ключових компетенцій:

- математичної компетентності й базових компетенцій у галузі науки й техніки;

- соціальних і громадянських компетенцій;
- навичок навчання.

Федерація освітніх ініціатив займається:

- підготовкою навчально-методичних матеріалів, що сприяє розвитку окремих ключових компетенцій з урахуванням активних і привабливих форм навчання та специфіки освітнього середовища малих шкіл;

- підтримкою принципів формуючого оцінювання;
- розробкою навчально-методичних посібників для підтримки розвитку окремих компетенцій;

- роботою над науковими проектами, підтримкою наукових інтересів учнів під час літніх таборів і літніх шкіл наукових дослідників;

- створенням мережі співпраці малих шкіл;

- розробкою моделі підтримки розвитку окремих компетенцій шляхом розробки стійких освітніх та організаційних рішень [14].

Дані завдання реалізуються вчителями під час планових занять (1/4 часу, витраченого на проект), а також додаткових заходів (3/4 часу, витраченого на проект).

Реалізація проекту «З малої школи у великий світ» відбувалася через інтернет-мережу: інтернет-чати, консультації електронною поштою тощо.

Школи, які брали участь у проекті, отримали навчальні посібники для математичних, науково-технічних і соціально-громадянських проектів.

Згідно з проектом «З малої школи у великий світ», у кожній з малих шкіл Польщі працює команда з п'яти людей: директор школи і 4 вчителі (2 вчителі 1 – 3 класів, 1 учитель математики або природи 4 – 6 класів, 1 учитель гуманітарного блоку).

Проект здійснюється у вигляді:

- 40-годинного тренінгу до реалізації проекту в школах;
- щорічної 20-годинної Літньої методичної конференції;
- проведення провінційних семінарів (один раз у семестр);
- проведення соціологічного моніторингу в школах [13].

Доречним для нас є той факт, що в кожній такій малій школі працює фахівець із моніторингу, в тому числі він здійснює нагляд шкіл, відвідавши кожна зі шкіл 1 раз на семестр.

В ході проекту, під час канікул були організовані літні табори науки: математики, природничі (Краків, FPDs) і соціально-громадянської (Варшава, FCP). У кожному з них взяли участь талановиті учні кожної малої школи [13].

Як показує аналіз, ця система організації та підтримки малих шкіл є такою, яка може бути запозичена для збереження малочисельних шкіл України, особливо у віддалених і гірських регіонах.

Ще одним цікавим проектом, розробленим фондом «Центр громадянської освіти» в Польщі є здійснення республіканських грантових програм для малочисельних шкіл [9].

Одним із таких проектів є діяльність «Школи мрії», що був розроблений у рамках програм Європейського соціального фонду. Це проект збільшення освітніх і життєвих шансів учнів із сільських шкіл, що реалізовувався з жовтня 2005 до жовтня 2006 року. Бюджет проекту становить 43 500 000 злотих (13 600 000 \$) [9].

Основною ідеєю програми було введення у практику навчання елементів теорії успіху. У малих школах увага зосереджувалась на поліпшенні результатів навчання й викладання, загальному позитивному ставленні до себе та інших [9].

Ці кошти, виділені на програму, задіяні на розвиток школи в плані забезпечення рівними освітніми шансами всіх.

Які ж основні організаційно-педагогічні засади має мати сучасна система освіти, щоб забезпечити «розгортання» ефективного навчально-виховного процесу відповідно до наведеної формули якісної освіти? Назвемо основні з них:

- наявність високоєфективної системи психолого-педагогічної діагностики і моніторингу;

- наявність великої кількості узгоджених між собою освітніх інституцій, здатних надавати ті чи ті освітні послуги (спеціалізовані навчальні заклади, профільні класи та групи, факультативи, курси за вибором, гуртки, секції, клуби, студії, товариства, асоціації тощо);

- наявність механізмів інформаційних та транспортних комунікацій, які забезпечують доступність до освітніх інституцій;

- наявність високопрофесійних педагогічних кадрів;

- наявність потужної системи соціалізації та виховання підростаючого покоління;

- наявність високоєфективної системи зміцнення здоров'я учнівської молоді;

відповідність укладу шкільного життя соціально-технологіко-комунікативним цінностям сучасного суспільства [7, с. 11].

Висновки. Отже, у Польщі було сформовано організаційні та наукові основи діяльності малих шкіл. Питання підтримки й функціонування малих шкіл Польщі є повним і можливим для впровадження в українській системі освіти у контексті «нової української школи».

Досвід Польщі показує, що мала школа функціонує в основному за рахунок громадського фінансування навчально-виховних закладів, організації соціального партнерства як складової діяльності громадсько-активних шкіл. При цьому мала (малочисельна) школа залишилась місцевим освітньо-консультаційним центром розвитку та збереження економіки та культури на селі.

Ключовими компонентами функціонування та підтримки такої школи є новий зміст освіти, заснований на формуванні компетентностей учнів, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві.

На сьогодні зрозумілим є той факт, що саме завдяки запровадженню інформаційно-комунікаційних технологій, диференціації, індивідуалізації навчального процесу, розширенню простору для інноваційної діяльності можливим є розв'язання проблем малочисельності сільської школи.

В умовах існування «нової української школи» за взірцем до польської освітньої системи освіти підтримці шкільної освіти України слід надати системності та завершеності.

Наше дослідження не є завершеним. **Перспективою для подальших розвідок** є вивчення змісту та методів підготовки працівників для роботи в малочисельних школах інших країн.

Література

1. Барлуг К. Права дитини на освіту та реабілітацію у законодавчих документах Польщі та їх практична реалізація / К. Барлуг // Людинознавчі студії : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. М. Чепіль (гол. ред.) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. – Вип. 3/35. – С. 11–21.
2. Касярум Н. Теоретико-методичні засади забезпечення навчально-виховного процесу в сільській малокомплектній школі : навчально-методичний посібник / Н.В. Касярум, В.М. Король, А.І. Кузьмінський та ін. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. – 178 с.
3. Клочко Н. Початок шкільної освіти в країнах зарубіжжя (XX ст.) : посібник до спецсемінару «Формування готовності дитини до школи» / Н. Клочко. – Вінниця : ВДПУ, 2010. – 44 с.
4. Мелешко В. Управління розвитком сільської малочисельної школи : посібник / В.В. Мелешко. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 104 с.

5. Прокопів Л. Модернізація малочисельної школи на селі: проблеми і перспективи / Л. Прокопів // Людинознавчі студії : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), М. Чепіль (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 29. Частина друга. Педагогіка. – С. 141–149.

6. Стасюк Л. Становлення і розвиток екологічного виховання молодших школярів у сільських малокомплектних школах Західної України (середина ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л.П. Стасюк ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2013. – 20 с.

7. Школа – центр активності громади: узагальнення адаптованого польського досвіду збереження освітніх послуг у сільській місцевості : матеріали Всеукр. науково-практичного семінару / ред. колегія: О.М. Дрепінa, О.В. Переходченко, В.В. Щербаченко. – Луганськ : СПД Резніков В.С., 2011. – 268 с.

8. Шубак Г. Специфіка організації процесу навчання в сільських малокомплектних школах різних типів і структур / Г. Шубак // Молодь і ринок. – 2014. – № 8 (115). – С. 108–114.

9. Centrum Edukacji Obywatelskiej [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : <https://glowna.ceo.org.pl/>.

10. Federacja Inicjatyw Oświatowych [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : <http://www.rusnauka.com.fio.org.pl/>.

11. Główne uwarunkowania współpracy samorządów i organizacji [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : [...www.ekonomiaspoleczna.pl/.../ekonomiaspoleczna.../2009.1](http://www.ekonomiaspoleczna.pl/.../ekonomiaspoleczna.../2009.1).

12. Pęczkowski R. Małe szkoły w systemie edukacji konieczność, problem czy szansa / R. Pęczkowski [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : <https://www.pulib.sk/web/.../dokument/.../Peczkowski.pdf>. – S. 174–192.

13. Społeczno-Oświatowe Stowarzyszenie Pomocy Pokrzywdzonym i Niepełnosprawnym «Eduktor» w Łomży [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : <http://www.sosedukator.pl/>.

14. Z Małej Szkoły w Wielki Świat [Elektroniczne źródło]. – Dostęp : <http://malazkola.pl>.

References

1. Barlug K. Prava dytyny na osvitu ta reabilitatsiiu u zakonodavchykh dokumentakh Polshchi ta yikh praktychna realizatsiia (*Children's rights to education and rehabilitation in Polish legal documents and their practical implementation*), *Liudynoznavchi studii: Pedahohika*, 2016, Vol. 3/35, pp. 11–23. [in Ukrainian]

2. Kasiarum N. Teoretyko-metodychni zasady zabezpechennia navchalno-vykhovnoho protsesu v silskii malokomplektnii shkoli (*Theoretical and methodological foundations provide educational process in rural ungraded schools*), Cherkasy, 2006, 178 p. [in Ukrainian]

3. Klochko N. Pochatok shkilnoi osvity v krainakh zarubizhzhia (XX st.) : posibnyk do spetsseminaru «Formuvannia hotovnosti dytyny do shkoly» (*The beginning of school education in foreign countries (XX century)*), Vinnytsia, 2010, 44 p. [in Ukrainian]

4. Meleshko V. Upravlinnia rozvytkom silskoi malochyselnoi shkoly (*Managing the development of small rural schools*), Kyiv, 2013, 104 p. [in Ukrainian]

5. Prokopiv L. Modernizatsiia malochyselnoi shkoly na seli: problemy i perspektyvy (*Modernization of small school for the village: problems and perspectives*), Liudynoznavchi studii. Seriiia Pedahohika, 2014, Vol. 29 (2), pp. 141–149. [in Ukrainian]

6. Stasiuk L. Stanovlennia i rozvytok ekolohichnoho vykhovannia molodshykh shkoliariv u silskykh malokomplektnykh shkolakh Zakhidnoi Ukrainy (seredyna XX st. – poch. XXI st.) (*The Establishment and Development of the Ecological Education in the Village Ungraded Schools of the Western Ukraine (the Middle Half of the XX Centuries – the Beginning of the XXI Centuries)*), avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01, Zhytomyr, 2013, 20 p. [in Ukrainian]

7. Shkola – tsentr aktyvnosti hromady: uzahalennia adaptovanoho polskoho dosvidu zberezhenntia osvityvnykh posluh u silskii mistsevosti (*School – community activity center, adapted generalization Polish experience in conservation education services in rural areas*), Materialy Vseukr. naukovo-praktychnoho seminaru, red. kolehiia: O.M. Drepina, O.V. Perehodchenko, V.V. Shcherbachenko, Luhansk, SPD Rieznikov V.S., 2011, 268 p. [in Ukrainian]

8. Shubak H. Spetsyfika orhanizatsii protsesu navchannia v silskykh malokomplektnykh shkolakh riznykh typiv i struktur (*The specific of the organization of the educational process in country ungraded schools of different types and structures*), Molod i rynek, 2014, Vol. 8 (115), pp. 10–114. [in Ukrainian]

9. Centrum Edukacji Obywatelskiej [Elektroniczne źródło], Dostęp: <https://glowna.ceo.org.pl/>. [in Polish]

10. Federacja Inicjatyw Oświatowych [Elektroniczne źródło], Dostęp: <http://www.rusnauka.com.fio.org.pl/>. [in Polish]

11. Główne uwarunkowania współpracy samorządów i organizacji [Elektroniczne źródło], Dostęp: <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/.../ekonomiaspoleczna.../2009.1>. [in Polish]

12. Pęczkowski R. Małe szkoły w systemie edukacji konieczność, problem czy szansa [Elektroniczne źródło], Dostęp: <https://www.pulib.sk/web/.../dokument/.../Peczowski.pdf>, pp. 174–192. [in Polish]

13. Społeczno-Oświatowe Stowarzyszenie Pomocy Pokrzywdzonym i Niepełnosprawnym «Eduktor» w Łomży [Elektroniczne źródło], Dostęp: <http://www.sosedukator.pl/>. [in Polish]

14. Z Małej Szkoły w Wielki Świat [Elektroniczne źródło], Dostęp: <http://mala.szkoła.pl/>. [in Polish]

Одержано 20.02.2017